

8.

Українська криза в умовах трансформації країн Центрально-Східної Європи

Томаш Стемпневський, Бартош Юзьвік

Центрально-Східна Європа в процесі трансформації та інтеграції. Початок трансформації в країнах Центрально-Східної Європи сягає 70-х років XX століття, коли з'явилися перші ознаки довготривалого економічного процесу. Тоді ж спостерігається руйнування порядку державного соціалізму і зміцнення опозиції до нього. У державах Центрально-Східної Європи результати кризи виявилися особливо гострими, причиною чого стала структурна політика змушеної індустріалізації в 50–60-х роках XX століття. У межах центрального планування розвивалися традиційні галузі, як вугільна, металургійна, а також інженерія, пов'язана з важкою промисловістю. Використовували застарілі технології, що поглинали велику кількість енергії¹. Реалізувати політику екстенсивного зростання було з кожним разом складніше. У суспільствах зростали опозиційні настрої, повстання та революції. Наприклад, у Польщі повстання проти державного соціалізму відбувалися практично регулярно впродовж 1956, 1968, 1976 і 1980 років. Окрім повстань, влада в більшості країн Центрально-Східної Європи продовжувала політику, визначену радянською ідеологією. Реформаторську реорганізацію можна було однак спостерегти в Польщі й Угорщині – перших «ластівках» прорин-

¹ Berend I. T., *Od bloku sowieckiego do Unii Europejskiej. Transformacja ekonomiczna i społeczna Europy Środkowo-Wschodniej od 1973 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 23.

кової трансформації. Ці країни долучилися до Генеральної угоди з тарифів і торгівлі² (1986 і 1973 р. відповідно), а також Міжнародного валютного фонду (1986 і 1982 р. відповідно). Однак можливості глибших змін лишалися обмеженими, система була неререформована. Економічна різниця між Центрально-Східною Європою і країнами Західної Європи все більш поглиблювалися. 1991 року мирним шляхом розвалився державний соціалізм, який існував практично в одній третій світу.

Незабаром після зникнення державного соціалізму в країнах Центрально-Східної Європи розпочали впроваджувати стабілізаційні програми. Практично в усіх країнах взорували на методи і шляхи стабілізації економіки, відомі від назвою Вашингтонський консенсус³. Варто додати, що принципи Вашингтонського консенсусу були сформульовані 1989 року як рекомендації для стабілізації економіки, що переживала кризу в країнах Південної Америки. Їхній зміст сформували під впливом Чиказької школи, яка спиралася на ідеї Мілтона Фрідмана, ефективність ринків і раціональність їх учасників⁴. Головні принципи Вашингтонського консенсусу, «співархітекторами» яких були Світовий банк і Міжнародний валютний фонд, окреслено в десяти пунктах⁵: 1) фіскальна дисципліна з дефіцитом бюджету не більше ніж 2% ВВП; 2) публічні видатки мають бути перенесені з політично вразливих царин на сфери, що забезпечують високу економічну ефективність; 3) податкова реформа, яка розширює податкову базу і знижує гра-

² Генеральна угода з тарифів і торгівлі (англ. *General Agreement on Tariffs and Trade (GATT)*) – підписана в 1947 році угода між 23 державами, яка передбачала забезпечення рівного і недискримінаційного режиму торгівлі, скорочення ставки мита на основі багатосторонніх домовленостей, і з часом усунення імпорتنих квот. У 1995 перейменовано на Світову організацію торгівлі.

³ Вашингтонський консенсус – це тип макроекономічної політики, який був рекомендований Міжнародним валютним фондом та Світовим банком для країн, які переживають економічну кризу.

⁴ Ther Ph., *Europe since 1989: A history*, Princeton University Press, Princeton 2016, s. 17.

⁵ Williamson J., *A Short History of the Washington Consensus, The Washington Consensus Reconsidered. Towards a New Global Governance*, N. Serra, J. E. Stiglitz, (red.), Oxford: Oxford University Press, 2008, s. 16.

ничні податкові ставки; 4) лібералізація фінансових ринків, яка змушує визначати відсоткову ставку через ринок; 5) однорідний «конкурентний» валютний курс; 6) лібералізація торгівлі з ліквідацією обмежень і низькими митними ставками (близько 10%); 7) скасування бар'єрів для безпосередніх закордонних інвестицій; 8) приватизація державних підприємств; 9) дерегуляція в напрямку вільної ринкової економіки; 10) гарантування прав власності. Згідно із положеннями Міжнародного валютного фонду, стабілізація в більшості країн відбувалася радикально.

Шокову терапію не проводили в усіх країнах. У перші роки трансформації швидкість і обсяг економічних реформ в пострадянських країнах залежали, зокрема, від наявного розподілу політичних сил. Конструкт стабілізаційних програм і способів їх реалізації відрізнявся між окремими економіками залежно від економічних умов. Наприклад, початково в Угорщині спостерігався певний рівень лібералізації та стабілізації, значно вищий, ніж в інших посткомуністичних країнах регіону, у Чехословаччині було збережено режим видатків, натомість у Польщі, Румунії та Болгарії мав місце значно триваліший виснажливий період відсутньої стабільності⁶. В Україні процес трансформації розпочався запізно. У перші роки незалежності увагу зосереджували головню на перебудові інституцій, а глибші економічні реформи не мали достатньої політичної підтримки. Процес економічної трансформації розпочався лише в середині 90-х років ХХ століття внаслідок важкої економічної кризи⁷. Варто додати, що дослідження Р. Ровеллі та А. Зайцевої демонструють, що в прибалтійських країнах, так само як і в країнах СНД, підтримка економічних і політичних реформ значно поліпшилася після кризи 1998 року⁸.

Економічна трансформація в країнах Центрально-Східної Європи передбачала зменшити обсяг державного контролю і збіль-

⁶ Bąk M., *Europa Środkowa i Wschodnia wobec wyzwania transformacyjnego*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006, s. 80.

⁷ Mateczyński T., Przebieg restrukturyzacji gospodarki Ukrainy w okresie transformacji – przyczyny niepowodzeń. *Studia Ekonomiczne*, 2014, Nr 176, s. 162.

⁸ Rovelli R., Zaiceva A., Did support for economic and political reforms increase during the post-communist transition, and if so, why?, *Economics of Transition*, 2013, t. 21, nr 2, s. 232.

шити роль приватного підприємництва та вільного ринку. Лешек Бальцерович класифікував дії тогочасної економічної політики, що мала на меті трансформацію, у трьох сферах⁹. Перша сфера охоплює макроекономічну стабілізацію, яка досягалася за допомогою інструментів макроекономічної політики і була спрямована, між іншим, на стабільний рівень цін, високий рівень працевлаштування, а також відповідне сальдо платіжного балансу. Друга сфера – це мікроекономічна лібералізація, яка має на меті передусім усунути нав'язані раніше державою обмеження економічної діяльності, зокрема контроль за цінами і закордонною торгівлею, розвиток приватних підприємств, запровадження обміну валют. Третя сфера охоплює принципову інституційну перебудову. До неї належали, приміром, приватизація державних підприємств, реформа податкової системи, а також творення нових інституцій, наприклад, біржі цінних паперів. Варто зазначити, що для процесу приватизації була характерна динаміка. Після «героїчного» і зрілого етапу настало сповільнення, яке виникало через економічні, технічні та суспільно-політичні причини¹⁰. На позитивні результати реалізованої економічної політики потрібно було зачекати, оскільки в перші роки змін настала глибока криза, яку назвали трансформаційною кризою. Як вище згадано, вона стала імпульсом для початку глибших економічних реформ в Україні.

Майже одночасно з трансформацією країн Центрально-Східної Європи почалася їхня інтеграція із Західною Європою. На початку 90-х років ХХ століття країни, які виражали волю до інтеграції з Європейським Союзом, підписали європейські угоди. Варто нагадати, що інтеграції має передувати виконання певних політичних і економічних умов. Одними з них були копенгагенські критерії, у яких початкові умови стосувалися досягнення політичної стабільності, що гарантувала демократію, верховенство права, права людини, а також визнання і захист меншин. Натомість економічні умови були визначені принципами функціонуван-

⁹ Balcerowicz L., *Socjalizm, kapitalizm, transformacja. Szkice z przełomu epok*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997, s. 179.

¹⁰ Bałtowski M., Kozarzewski P., *Zmiana własnościowa polskiej gospodarki 1989-2013*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2014, s. 221.

ня ринкової економіки, здатністю боротися з конкурентним тиском і ринковими силами Євросоюзу, а також володінням здібністю набути обов'язки членства, долучаючись до цілей економічного, політичного і валютного союзу¹¹. Більше того, країни, що були кандидатами на членство, мусили виконати номінальні критерії конвергенції, визначені в Маастрихтському договорі в п'яти аспектах: інфляції, дефіциту бюджету і державного боргу, валютного курсу, довготермінових відсоткових ставок. Виконати ці критерії виявилось нелегко. З огляду на обмежувальну монетарну й фіскальну політику, яка могла на короткий термін сповільнити економічне зростання, реакція суспільства була негативною.

Перші країни, які підписали європейські договори про членство, були найбільш розвинуті з погляду політичної та економічної трансформації, а саме країни Вишеградської групи (Польща, Угорщина та тоді ще Чехословаччина). Наступними були Румунія і Болгарія, у яких процес трансформації і консолідації демократичних інституцій був повільнішим. Прибалтійські країни, зважаючи на велику проблему унезалежнення після тривалого періоду перебування в складі Радянського Союзу, підписали угоди 1995 року. Ще однією країною Центрально-Східної Європи, яка могла сподіватися на швидку інтеграцію з Європейським Союзом, була Словенія¹². Інакше складалася ситуація в Україні, яка 1994 року лише підписала Угоду про партнерство і співробітництво, що набула чинності 1 березня 1998 року. Упродовж наступних років тривали переговори щодо формату договору про співпрацю в окремих сферах. Договір про асоціацію був підписаний лише 2014 року. 2004 року до Європейського Союзу приєдналося вісім країн зі згаданої групи (Чехія, Естонія, Литва, Латвія, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина), 2007 року – Болгарія і Румунія, а 2013 р. – Хорватія. На жаль, подальші плани щодо приєд-

¹¹ Synowiec E., Warunki członkostwa Polski w Unii Europejskiej i ocena stopnia ich realizacji, Kawecka-Wyrzykowska E., Synowiec E. (red.), *Unia Europejska. Przygotowania Polski do członkostwa*, Warszawa: Instytut Koniunktur i Cen Handlu Zagranicznego, 2001, s. 669.

¹² Podraza A., *Unia Europejska a Europa Środkowa i Wschodnia*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1997, s. 28–29.

нання до зони євро виявилися надто оптимістичними. До 2015 року до ЄС приєдналося лише п'ять країн із Центрально-Східної Європи: з 1 січня 2007 року – Словенія; з 1 січня 2009 року – Словаччина; з 1 січня 2011 року – Естонія; з 1 січня 2014 року – Латвія; з 1 січня 2015 року – Литва.

Чергова проблема, яка з'явилася під час економічної трансформації в країнах Центрально-Східної Європи, пов'язана з нерівномірним впливом цього процесу на розвиток регіонів в окремих країнах. М. Сментковський, проаналізувавши літературу, сформулював декілька висновків щодо цього¹³. По-перше, у період трансформації зростає регіональна різниця щодо рівня доходів, інвестицій і працевлаштування. По-друге, найшвидше змінювалися суспільні регіони й інші великі агломерати, де розвивалася сфера послуг і концентрувалися безпосередні закордонні інвестиції. По-третє, позитивно впливало на розвиток регіонів розташування біля кордонів із країнами Європейського Союзу. На жаль, за одночасного негативного впливу на розвиток нинішнього східного кордону. І по-четверте, трансформація послабила позицію старих промислових районів, які постраждали в процесі приватизації і раціоналізації працевлаштування.

Певною спробою подолання нових економічних проблем була, безперечно, європейська політика згуртування, реалізована впродовж 2007–2013 років. Країни Центрально-Східної Європи були об'єднані ціллю «Конвергенція», спрямованою на швидше подолання різниць у розвитку найбільш слабозвиннутих країн-членів і регіонів. Варто, однак, ствердити, що підтримка соціально-економічного розвитку відсталих регіонів не зменшувала диспропорції в розвитку регіонів, вимірюваного, наприклад, ВВП на душу населення.

Наслідки внутрішніх і міжнародних криз для Європейського Союзу. 2008 року майже всі дослідники європейської інтеграції наголошували, що криза в зоні євро – одна з найбільших

¹³ Smętkowski M., *Rozwój regionów i polityka regionalna w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie transformacji i globalizacji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2013, s. 93.

проблем, із якою стикнувся Європейський Союз. З перспективи 2016 року здається, що криза в зоні євро була лише однією з багатьох. Тут варто згадати про:

- позитивний результат референдуму у Великобританії і можливий вихід цієї країни з ЄС («Брекзит»);
- війну в Сирії і її значення для стосунків Росії із Заходом;
- проблему з великою кількістю мігрантів у середземноморському регіоні (міграційні проблеми донедавна стосувалися лише деяких країн регіону – Греції та Італії, а з 2015 року стали проблемою практично всього ЄС, зокрема, Німеччини, яка прийняла на свою територію майже мільйон мігрантів);
- проблему так званої Ісламської держави (ІДІЛ);
- неоімперську політику Росії (анексія Криму і підтримка сепаратистів у східній і південній частині України).

Окрім названих вище загроз, існують також інші кризи в самому Європейському Союзі, які частково виникають із проблем пристосування політичних систем європейських країн до змінної реальності. Часто на це впливають зовнішні потрясіння. Як стверджує Ян Зельонка, маємо справу не лише з кризою демократії, але також кризою капіталізму, кризою європейської інтеграції (кризою лідерства і візії), кризою біженців, моральною кризою (про що згадує у своїх виступах, наприклад, Папа Франциск)¹⁴.

Суттєво те, що криза в зоні євро й українська криза зумовили зміну співвідношення сил у Європейському Союзі, мимовільним лідером якого стала Німеччина¹⁵. Унаслідок кризи в зоні євро та згаданих подій змінилася закордонна політика Німеччини та її роль у ЄС. Суть цієї зміни представив Ульріх Спек, який стверджує, що «українська криза продемонструвала, що лідерство Німеччини не обмежене лише внутрішніми справами ЄС, де Німеччина завжди була важливим гравцем. Берлін тепер говорить і діє щораз більшою мірою від імені усього ЄС у закордонних справах, принаймні якщо йдеться про відносини ЄС із його схід-

¹⁴ Żakowski J., Ogniska choroby. Politolog Jan Zielonka o globalnym kryzysie demokracji, *Polityka*, 1.01-12.01.2016, nr 1/2 (3041), s. 24.

¹⁵ Buras P., Dylematy państwa status quo. Nowa kwestia niemiecka w Europie, *Sprawy Międzynarodowe*, R. LXVII, 2014, nr 4, s. 131.

ними сусідами»¹⁶. На думку дослідника, ця ситуація пов'язана також із розширенням ЄС і приєднанням країн Центрально-Східної Європи, оскільки це вплинуло на зростання сили Німеччини, та фактом, що «Нова Європа» («New Europe») вбачає в Німеччині регіонального лідера¹⁷. Говорячи про лідерські ролі Німеччини в ЄС, варто задуматися над потенційним впливом «трампізації» в західному світі. Перемога Дональда Трампа в США в листопаді 2016 року ставить під питання майбутнє політичної сцени в найбільших країнах ЄС. 2017 року відбулися вибори в Франції та Німеччині. Тому треба брати до уваги також рівень підтримки Ангели Меркель у Німеччині та її політики відчинених дверей щодо мігрантів, а також значну популярність націоналістичних і популістичних партій. Також потрібно звернути увагу на роль Франції. Німеччина та Франція впливають на стан стосунків усередині Євросоюзу, а також на закордонну політику, зокрема щодо найближчих сусідів. Крім того, самі країни Центрально-Східної Європи зумовлюють послаблення своєї ролі в ЄС, що підриває його єдність.

Війна Росії з Україною та її значення для Центрально-Східної Європи¹⁸. Кінець біполярної системи зумовив появу порядку нового типу. Як зауважує Адам Д. Ротфельд, сила і міць у міжнародних відносинах має розпорошений, поліцентричний характер. Натомість правила й норми, узгоджені в минулому, відображають міжнародну ситуацію, якої вже не існує, а тому вони відповідають минулій ситуації. Норми і правила вимагають пристосування до нової міжнародної реальності, яку формують нові сили (нові супердержави). Отже, утворюється своєрідний «вакуум», який намагаються використати нові супердержави. Через це ми

¹⁶ Speck U., *Power and Purpose. German Foreign Policy at a Crossroads*, *Carnegie Europe*, 3 November 2014, <http://carnegieeurope.eu/2014/11/03/power-and-purpose-german-foreign-policy-at-crossroads> [dostęp 10.10.2017].

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Більше про це: Stępniewski T., *Wojna Ukrainy o niepodległość, pamięć i tożsamość*, *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, A. Stolarz, A. Wasiliew, (red.), Rok 13 (2015), zeszyt 2, *Polityka wobec pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej i Rosji*, s. 153-166.

спостерігаємо ситуацію, коли Росія в односторонньому порядку хоче нав'язати світові нові правила гри. Ілюструє таку «нову гру без правил» спроба підпорядкувати Україну правилам «русского мира»¹⁹.

Коли восени 2013 року в Україні розпочалися протести, які отримали назву Євромайдан, ніхто не підозрював, що вони призведуть до своєрідного землетрусу на українській політичній землі. У їх результаті було усунуто президента Віктора Януковича й опосередковано дійшло до конфлікту в південно-східній частині України, а *de facto* до війни Росії з Україною. Однак це нетипова, а «гібридна війна» – використання військової сили Росії без визнання цього факту (офіційно маємо справу із сепаратистами в Донецьку і Луганську), а також одночасне ведення широкомасштабних інших воєн з Україною: інформаційної (пропагандистської), культурної, історичної і под.

Як стверджує Леон Арон, після раптової зміни влади в Києві в лютому 2014 року, а також усунення від правління президента Віктора Януковича, Російська Федерація мала, якщо йдеться про Україну, низку цілей. По-перше, прагнула покарати і підкорити, а також політично і соціально-економічно дестабілізувати ситуацію і, по змозі, розколоти Україну й остаточно збити її з проєвропейського курсу (інтеграція з ЄС, зближення зі США і НАТО). По-друге, хотіла запобігти запровадженню західних санкцій щодо Росії. І по-третє, намагалася продовжити зміцнення і консолідацію російського суспільства довкола Кремля і запропонованих ним ідей перед ілюзорною чи реальною зовнішньою загрозою²⁰.

¹⁹ Див.: Rotfeld A. D., Porządek międzynarodowy. Parametry zmiany, *Sprawy Międzynarodowe*, nr 4 (LXVII), 2014, s. 46.

²⁰ Aron L., Putin's Tactical Pause: Russia's President Weighs Three Options in Ukraine, Fox News Opinion, July 10, 2014, <http://www.foxnews.com/opinion/2014/07/10/putin-tactical-pause-russia-president-weighs-three-options-in-ukraine.html> (29.08.2016); також Raś M., Polityka Rosji wobec Ukrainy i jej implikacje dla ładu międzynarodowego w Europie, Czornik K., Łakomy M., Stolarczyk M., (red.), *Implikacje konfliktu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Polski. Aspekty polityczne, wojskowe, gospodarcze oraz społeczne*, Katowice 2015, s. 110.

Аналізуючи конфлікт Росії з Україною, не можна забувати про те, що Росія у своїй закордонній політиці – зокрема, щодо пострадянських країн – керується імперською ментальністю. Джордж Сорока розмірковує над тим, як повелися б Сполучені Штати Америки, якби, наприклад, на Кубі хотіли б створити російські військові бази. Чи справді ми мали б реакцію США, спробу стримати чи унеможливити реалізацію такого плану? Здається, це риторичне питання. Спосіб мислення, який функціонує серед владної верхівки Росії, підтверджують слова Андрія Криковича про те, що росіяни «шанують лише супердержави, як-от, США, Китай, Німеччину. Люди часто цього не розуміють: “Кремль постійно говорить про суверенність, але сам її не дотримується!”». Для росіян суверенність не стосується малих народів. З їхньої перспективи Америка не повинна втручатися в справи Росії чи Китаю, але малі держави – що ж, це потенційні жертви»²¹.

Рекомендована література:

1. Bąk M., *Europa Środkowa i Wschodnia wobec wyzwania transformacyjnego*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006.
2. Balcerowicz L., *Socjalizm, kapitalizm, transformacja. Szkice z przelomu epok*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997.
3. Bałtowski M., Kozarzewski P., *Zmiana własnościowa polskiej gospodarki 1989-2013*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2014.
4. Berend I. T., *Od bloku sowieckiego do Unii Europejskiej. Transformacja ekonomiczna i społeczna Europy Środkowo-Wschodniej od 1973 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011.
5. Buras P., Dylematy państwa status quo. Nowa kwestia niemiecka w Europie, *Sprawy Międzynarodowe*, R. LXVII, 2014, nr 4.
6. Matczyński T., Przebieg restrukturyzacji gospodarki Ukrainy w okresie transformacji – przyczyny niepowodzeń. *Studia Ekonomiczne*, 2014, Nr 176, ss. 159–167.

²¹ Wężyk K., *Niedźwiedziowi wolno więcej (rozmowa z Andrejem Krickovicem)*, 18.07.2015, <http://wyborcza.pl/magazyn/1,146875,18384515,niedzwiedziowi-wolno-wiecej.html> (18.07.2015).

7. Matczyński T., Przebieg restrukturyzacji gospodarki Ukrainy w okresie transformacji – przyczyny niepowodzeń. *Studia Ekonomiczne*, 2014, Nr 176.

8. Podraza A., *Unia Europejska a Europa Środkowa i Wschodnia*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1997.

9. Raś M., Polityka Rosji wobec Ukrainy i jej implikacje dla ładu międzynarodowego w Europie, Czornik K., Lakomy M., Stolarczyk M., (red.), *Implikacje konfliktu ukraińskiego dla polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Polski. Aspekty polityczne, wojskowe, gospodarcze oraz społeczne*, Katowice 2015.

10. Rotfeld A. D., Porządek międzynarodowy. Parametry zmiany, *Sprawy Międzynarodowe*, nr 4 (LXVII), 2014.

11. Rovelli R., Zaiceva A., Did support for economic and political reforms increase during the post-communist transition, and if so, why?, *Economics of Transition*, 2013, t. 21, nr 2.

12. Smętkowski M., *Rozwój regionów i polityka regionalna w krajach Europy Środkowo-Wschodniej w okresie transformacji i globalizacji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2013.

13. Speck U., Power and Purpose. German Foreign Policy at a Crossroads, *Carnegie Europe*, 3 November 2014, <http://carnegieeu-rope.eu/2014/11/03/power-and-purpose-german-foreign-policy-at-crossroads> [dostęp 10.10.2017].

14. Stępniewski T., Wojna Ukrainy o niepodległość, pamięć i tożsamość, *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, A. Stolarz, A. Wasiliew, (red.), Rok 13 (2015), zeszyt 2, Polityka wobec pamięci w Europie Środkowo-Wschodniej i Rosji, s. 153-166.

15. Synowiec E., Warunki członkostwa Polski w Unii Europejskiej i ocena stopnia ich realizacji, Kawecka-Wyrzykowska E., Synowiec E. (red.), *Unia Europejska. Przygotowania Polski do członkostwa*, Warszawa: Instytut Koniunktur i Cen Handlu Zagranicznego, 2001.

16. Ther Ph., *Europe since 1989: A history*, Princeton University Press, Princeton 2016.

17. Wężyk K., *Niedźwiedziowi wolno więcej (rozmowa z Andrejem Krickovicem)*, 18.07.2015, <http://wyborcza.pl/magazy-n/1,146875,18384515,niedzwiedziowi-wolno-wiecej.html> (18.07.2015).